

השקפתו הציונית של הרב שלמה גורן

שפרה מישלוב

א. מבוא

הרב שלמה גורן (1918-1994) היה הרב הראשי לצה"ל בשנים 1948-1971, הרב הראשי לתל-אביב-יפו בשנים 1971-1972 והרב הראשי לישראל בשנים 1972-1983. רוב שנות הכשרתו התורנית עברו עליו בירושלים של היישוב הישן. הוא ראה בראשי ישיבת 'חברון' שבה למד, הרב משה מרדכי אפשטיין והרב יחזקאל סרנא, את מוריו ורבותיו.¹ עם זאת, הוא לא הזדהה עם כל מרכיבי תפיסת עולמם של ראשי הישיבה החרדיים ויצר קשר עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל אשר נודע בגישתו החיובית כלפי המפעל הציוני.

הרב גורן מילא תפקיד מרכזי בהקמת הרבנות הצבאית ובמיסודה, ובאותה תקופה התבסס מעמדו הציבורי כפוסק הלכתי בעל השקפת עולם ציונית. פעילותו לשמירת הכשרות והשבת במערכת הצבאית אפשרה לחיילים דתיים להשתלב בצה"ל. עם זאת, הוא שמר על קשר עם רבנים ועם אישי ציבור מהעולם החרדי, ובין השאר נהג להיוועץ בשאלות הלכתיות סבוכות בגדול הפוסקים החרדיים באותה תקופה, הרב אברהם ישעיהו קרליץ, ה'חזון איש'. בהמשך דרכו הציבורית כרב הראשי לצה"ל ולאחר מכן כרב הראשי לישראל הוא נקרא לא אחת להתערב בפרשיות אשר נגעו ליחסי דת ומדינה, ואשר עמדו במרכז הדיון הציבורי. הוא לא נמנע מלהביע באופן נחרץ את עמדותיו ההלכתיות בסוגיות עקרוניות, גם כאשר הן עוררו התנגדות חריפה מצד רבני תקופתו. הוא סבר כי על פוסקי דורו לדון

* מאמר זה מבוסס על עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, שנכתבה בהנחיית פרופ' מאיר הילדסהיימר. העבודה נכתבה במסגרת המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן ואושרה בטבת תשע"א.

1 ראו הפתיחה לספרו הראשון של שלמה גורן (אשר נקרא אז שלמה גורנוצ'יק), נזר הקדש, ירושלים תרצ"ה. על ישיבת חברון וראשיה ראו, אברהם ישראל גליס, כנסת ישראל: ישיבת חברון כנסת ישראל, קיום לתולדותיה מסלבודקא ועד לגבעת מרדכי, בני ברק 2009, עמ' 143-154, 173-186.

בסוגיות ההלכתיות העולות מהתמורות ההיסטוריות והתרבותיות. הודות למעמדו ולתפיסתו ההלכתית הייחודית היו חלקים בחברה הישראלית שהעריכו את דעתו, אך פלגים חרדיים לא ראו בעין יפה את השקפותיו ואת פועלו.

בשנות פעילותו הציבורית יצר הרב גורן קשרים קרובים עם מנהיגים בארץ ובעולם, ביקר תכופות בקהילות בחוץ לארץ והשיב על שאלות הלכתיות רבות שהופנו אליו מרחבי תבל. עם בחירתו לרב הראשי לישראל הבהיר הרב גורן כי ככוונתו לפתח את מוסד הרבנות הראשית ולהפכו לגוף חזק ומשפיע בארץ ובעולם ובזה לתת מענה לסוגיות התקופה. הוא הבהיר את גישתו ההלכתית-ממלכתית הרואה ערך במציאת פתרונות אשר יאפשרו את התנהלותה ואת התפתחותה של המדינה והחברה, ולשם כך סבר שיש לנקוט גישה הלכתית מקלה בעת הצורך. הרב גורן גרס כי הרבנים הראשיים שקדמו לו לא עשו די לקידום מעמדה של הרבנות הראשית ולא ניצלו את מעמדם למתן פתרונות אשר יגשרו בין חלקי החברה הישראלית וישפיעו על יחסה של המדינה לדת. אולם שאיפותיו הגדולות התנפצו אל מול המציאות הפוליטית. בראשית שנות השבעים, בתחילת כהונתו כרב הראשי לישראל, נפגע מעמדו כפוסק הלכתי, בין השאר בעקבות פסיקותיו בנושא פסולי חיתון וגיוור. רבני הציבור החרדי החרימו אותו והוא לא הצליח לקדם את יוזמותיו השונות ברבנות הראשית על רקע מערכת היחסים הרעועה בינו לבין עמיתו לרבנות הראשית, הרב עובדיה יוסף. עמדותיו של הרב גורן בנושאים שונים לאורך השנים גם לא עלו בקנה אחד עם עמדותיהם של מנהיגים ושל רבנים בציבור הדתי הלאומי. למרות הקירבה הרעיונית, הוא לא ראה עצמו שייך לציבור זה אלא כמי שמייצג השקפת עולם ממלכתית כוללת אשר אינה מצמצמת למגזר ייחודי.² חילוקי דעות חריפים היו בין רבנים והוגים על היחס להקמת המדינה מנקודת מבט דתית. הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי הראשון של ארץ ישראל, הלך לעולמו עוד טרם תקומת המדינה, אך בהגותו סלל את הדרך להענקת משמעות משיחית לייסודה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי מובהק בהגותו של בנו וממשיך דרכו, הרב צבי יהודה הכהן קוק, ראש ישיבת מרכז הרב וממנהיגיה הבולטים של הציונות הדתית:

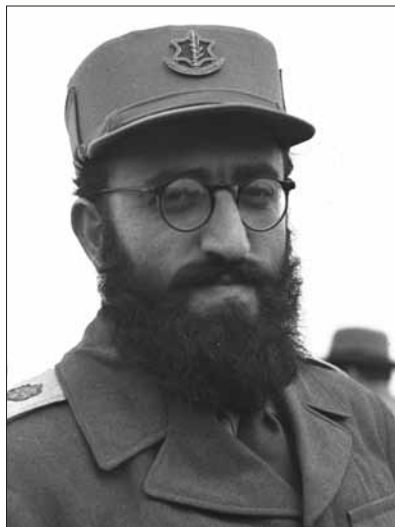
הגאולה האמיתית, המתגלה בשיכלולה של הישיבה בארץ ותקומת ישראל בה, בהמשך התחדשות יישובה בארץ ותקומת ישראל בה, בהמשך התחדשות יישובה של הארץ עם התקבצות שבי הגלויות לתוכה [...] מופיעה היא בשיא גידולה הממשי – של הירושה את הארץ [...] של שליטת ממשלתנו עליה, של התדבקות מהותנו הציבורית את קדושת ממשותה.³

2 להרחבה על מעמדו הציבורי ועל עמדותיו ההלכתיות בנושאים שונים ראו, שפרה מישלוב, בעין הסערה: דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1948–1994, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראלן 2010 (להלן: מישלוב, בעין הסערה), עמ' 11–12.

3 צבי יהודה הכהן קוק, לנתיבות ישראל, ירושלים 1997, כרך א, עמ' 193–194. להשקפת עולמם המשיחית של הרב צבי יהודה קוק ותלמידיו ראו, אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות,

הרב הראשי האשכנזי לישראל שלמה גורן,
15.10.1972
צלם: פריץ כהן. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

הרב הצבאי הראשי שלמה גורן, 1.3.1949
צלם: הנס פיין. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

הרב קוק הבן סבר כי הישיבה בארץ, קיבוץ הגלויות והקמת שלטון ומדינה מממשים את חזון הגאולה. מנגד ניצבה עמדתו של הרב יעקב משה ריינס, ממנהיגי הכולטים של תנועת המזרחי, אשר סבר כי לתנועה הציונית ולפועלה להקמת בית לאומי לתקומת המדינה אין משמעות דתית-משיחית, אלא יש לראות בה מפעל לאומי להצלת העם היהודי ותו לא. 'מנהיגי הציונות באו לבשר ישועה פשוטה, שאינה מכוונת לגאולה הכללית ואין בה שמץ מן הרוחניות, וכל כולה הינה חומרית ומדינית בלבד'.⁴ עמדתו זו של הרב ריינס נדחקה ממרכז התודעה הציבורית של הציונות הדתית בגין הדומיננטיות של תורתו של הרב קוק, אשר נתפס כהוגה הרוח המרכזי של התנועה, אולם מצאה לה הרב בשנים הבאות, בין השאר בתפיסתו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ'.

אל מול שתי תפיסות אלה עמדה תפיסה שיוצגה על ידי רבנים מהציבור החרדי, אשר שללו הענקת משמעות משיחית להקמת המדינה ואף לא ראו בהקמתה ערך ממשי.⁵ החרדיים שבהם אף הגדירו את הקמת המדינה כ'מעשה שטן' בשל היותה מונהגת על ידי שלטון חילוני-כפרני, לשיטתם. המתונים, אף כי כפרו בהענקת ממד דתי להקמתה, בחרו להשתתף במידה מסוימת בהנהגתה ולא שללו את קיומה.⁶

ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב 1993 (להלן: רביצקי, הקץ המגולה), עמ' 116-119.

4 יצחק יעקב ריינס, אור חדש על ציון, ניו יורק 1946, עמ' 276.

5 לא אדון במסגרת זו בזיקתה של אגודת ישראל לתנועה הציונית.

6 לסקירת עמדותיהם של הרב קוק, הרב הרצוג וישעיהו ליבוביץ' במחלוקת זו ראו, מיכאל וולצר, נעם

במאמר זה אני מבקשת לעמוד על השקפתו הלאומית-דתית של הרב גורן ולמקם אותה ברצף התפיסות הדתיות הקיימות, על רקע תפיסת עולמו ההלכתית ומעמדו הייחודי של מי שלא ראה עצמו שייך באופן מובהק לאף אחד מהזרמים הדתיים והוכר כפוסק מרכזי שצמח בעולם התורה החרדי, אך גיבש השקפת עולם עצמאית בתחומים רבים. לצורך בחינת עמדתו ההגותית וההלכתית והשינויים שחלו בה, אני נעזרת במאמרים שפרסם, בהרצאות שבהן נשא דברים ובמכתבים שכתב לאישים שונים בשנות פעילותו הרבות החל בתקופת כהונתו כרב הראשי לצה"ל ועד סוף ימיו. בחינה זו לאורך זמן חיונית לצורך עמידה על ההתפתחויות שחלו בהשקפת עולמו.

המחקר המדעי על הרב גורן ועל תפיסותיו ההגותיות וההלכתיות עדיין בראשיתו. פעולותיו בתחום ייסוד ומיסוד הרבנות הצבאית ופסיקותיו בתחום זה נחקרו בעבודתו של אהרן קמפינסקי על הרבנות הצבאית לדורותיה ובעבודות נוספות.⁷ מעט סוגיות אחרות בפסיקותיו ההלכתיות נדונו במחקרים, במאמרים ובקבצים העוסקים ברבנות הראשית.⁸ ואולם בכל המסגרות הללו לא הוקדש דיון נרחב לניתוח עמדתו הדתית-ציונית הייחודית והתמורות שחלו בה. חקר הציונות הדתית בכללה זכה אמנם לעדנה בשנים האחרונות,⁹

7 זהר ומנחם לורברבוים (עורכים), המסורת הפוליטית היהודית, ירושלים 2007, עמ' 336-363. אהרן קמפינסקי, דת, צבא וחברה בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת ברא"ל 2008; אריה אדרעי, 'מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן', קתדרה, חוב' 125 (תשס"ח), עמ' 119-148; מיטל גז, השתלבותו של החייל הדתי במערכת הצבאית בשנים הראשונות של צה"ל 1948-1953, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת ברא"ל 2004, עמ' 53-66; ירון זילברשטיין, 'לרמותו של הרב הצבאי בצה"ל: עבר הווה ועתיד', בתוך: משה רחימי (עורך), הכיפה והכומתה, ישראל 2010, עמ' 85-87; מנחם הכהן, 'משיב מלחמה: פסקי ההלכה של הרב שלמה גורן וצ"ל בניני דת וצבא', מילין חביבין, חוב' א (תשס"ה) (להלן: הכהן, משיב מלחמה), עמ' ג-יא; חניאל נהרי, הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה (1880-1975), עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת ברא"ל 2003, עמ' 57-73; Arye Edrei, 'Divine Spirit and Physical Power: Rabbi Shlomo Goren and the Military Ethic of the Israel Defense Forces', *Theoretical Inquiries in Law*, Vol. 7, No. 1 (2006), pp. 255-297

8 ראו המאמרים הבאים בתוך: איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ירושלים 2002 (להלן: ורהפטיג וכ"ץ [עורכים], הרבנות הראשית): יעקב אריאל, 'תולדות השמיטה', עמ' 653-666; אביעד הכהן, 'הרבנות הראשית לישראל: היבטים משפטיים – החפירות ב"עיר דוד"', עמ' 215-216; הרב מנחם ולדמן, 'יהודי אתיופיה', עמ' 745-747; יהודה זולדן, 'מעמד "זכר להקהל"', עמ' 796-798; יואל כהן, 'הרבנות הראשית ושאלת הר הבית', עמ' 763-786; שמואל כ"ץ, 'הרבנות הראשית ויום העצמאות' (להלן: כ"ץ, הרבנות הראשית ויום העצמאות), עמ' 888-900, 913-914; שמואל כ"ץ, 'הרבנות הראשית ויום ירושלים' (להלן: כ"ץ, הרבנות הראשית ויום ירושלים), עמ' 983-984; יהודה עמיחי, 'הרבנות הראשית ומצוות התלויות בארץ', עמ' 671-672. כן ראו, מנחם ליבמן, 'חכמת שלמה', האדרא, חוב' א, 1998, עמ' 21-24; מרדכי מאיר, 'הפולמוס על הצעת הרב גורן לשנות את הביטוי "ואיני יכול לנגוע בכ" בעקבות הנחיתה על הירח', דרך אגדה, חוב' ט, 2006, עמ' 213-221.

9 ראו, למשל, אבי שגיא ורב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, כרכים א-ג, רמת גן 2003.

אולם עמדותיו ההלכתיות וההגותיות של הרב גורן כרב וכמנהיג בולט בעל תפיסות ציוניות כמעט שלא נדונו בו. ספרים ומחקרים העוסקים בעמדות של זרמים דתיים שונים בנוגע לציונות ולמדינת ישראל התפרסמו לא מעט,¹⁰ אך גם בהם לא נזכר הרב גורן כפוסק מרכזי בעל השקפת עולם ציונית.

ב. השקפתו הלאומית של הרב גורן

מגיל צעיר אימץ הרב גורן השקפת עולם דתית-לאומית. הוריו עלו לארץ מפולין ממניעים ציוניים ושנות ילדותו הראשונות בארץ עברו עליו ועל משפחתו בהקמת היישוב כפר חסידים אשר בעמק זבולון. בנערותו, לצד לימוד תורה בישיבות חרדיות בירושלים הוא השתתף בפעולות צבאיות של ארגוני המחתרות ה'הגנה' וה'לח"י' טרם הקמת המדינה. מאוחר יותר, ערב ההכרזה על הקמת המדינה, החליט להפסיק לזמן מה את לימודיו הישיבתיים והצטרף ללחימה באזור ירושלים במלחמת העצמאות.¹¹ עם הקמת המדינה נאות לכהן כרב הראשי הראשון של צה"ל, תפקיד ממלכתי מובהק.

בשנותיו הראשונות כרב הראשי לצה"ל כתב גורן מאמר מפורט העוסק ב'מעמדה הדתי של מדינת ישראל'. הוא ביסס את עמדתו בשאלת היחס למדינה על דברי התלמוד (מגילה יז, ע"ב), וקבע כי 'ימות המשיח' מורכבים משבעה שלבים או 'שבע משימות': (1) כיבוש ארץ ישראל בידי העם היהודי; (2) כינון שלטון יהודי עצמאי בארץ ישראל; (3) קיבוץ גלויות; (4) הקמת הסנהדרין הגדולה (הגוף המחוקק והשופט); (5) בניין בית המקדש; (6) כינון שלום עולמי וכיטול אמצעי הלחימה בעולם; (7) קבלת האמונה היהודית מרצון על ידי עמי תבל והתמסרות לחכמה ודעת.¹² הוא הבהיר שהקמתה של מדינת ישראל היא תקופת ביניים בין הגלות לימות המשיח, ועל פי התלמוד הירושלמי (ברכות ב, ד) יש בתקופה זו רשות לבנות את בית המקדש ולכונן מלכות בישראל כהכנה לימות המשיח:

קיימת סמכות ואפשרות על פי התורה והנבואה לכונן מדינה עצמאית בארץ ישראל בזמן הביניים שבין הבית השני לתקופה המשיחית, ללא זיקה ישירה להגשמת החזון המשיחי, אלא שכל מדינה כזאת יכולה בסופו של דבר, על ידי התקדמות ותכנון מושלם על פי התורה להיות שלב ראשוני מכריע להגשמת החזון המשיחי של נביאי ישראל, בתקופה המשיחית. הדבר

10 ראו, למשל, רביצקי, הקץ המגולה; דב שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, תל-אביב 1997.

11 לפעילותו כלוחם ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 11-12.

12 שלמה גורן, תורת הפילוסופיה, בעריכת מיכה הלוי, ירושלים 1998 (להלן: גורן, תורת הפילוסופיה), עמ' 51; הנ"ל, תורת המדינה, בעריכת ישראל תמרי, ירושלים 1996 (להלן: גורן, תורת המדינה), עמ' 133. בספר זה נוסף שלב לאחר השלב הרביעי – שלב התשובה. במאמר מוקדם משנת 1956 הציג הרב גורן את שלבי הגאולה: (א) הקמת סנהדרין; (ב) ביאת אליהו הנביא; (ג) ביאת משיח בן דוד; (ד) מלחמות וכיבוש ארץ ישראל; (ה) קיבוץ גלויות; (ו) בניין בית המקדש; (ז) מלחמת גוג ומגוג; (ח) תיקון העולם במלכות שד"י. גם במאמר זה הוא הבהיר שיייתכן שכיבוש הארץ ובניין בית המקדש יקדימו את השלבים האחרים. הרב שלמה גורן, 'יסודות הגאולה', מחניים, חוב' כד, 1956, עמ' 9-20.

תלוי בהתנהגותה ובאורח חייה של המדינה וראשיה, ובהצלחותיה בקביעת
המשימות הלאומיות והדתיות.¹³

הרב גורן סבר כי הגדרתה של המדינה כמממשת החזון המשיחי אינה ודאית אלא תלויה במידה רבה בניהול אורחות חייה על פי צווי התורה. הוא ייחס חשיבות דתית להקמת המדינה כעשויה להוביל לימות המשיח, ונכון היה להעניק משמעות משיחית לתמורה היסטורית זו, בדומה לתפיסה המשיחית מבית מדרשם של הרב קוק ובנו. אולם הוא סייג הגדרה זו בכך שיש עדיין לבחון אם המדינה ממלאת את ייעודיה המשיחיים על פי חזון הנביאים. נראה כי בכך הוא יצר מעין שילוב בין התפיסה המשיחית מבית מדרשו של הרב קוק, אשר העניקה ערך דתי למדינה על אף חילוניותה, לבין התפיסה הריאליסטית מבית מדרשו של הרב ריינס, אשר ראתה במדינה גוף מדיני בלבד, לפחות כל עוד לא העידה על עצמה כי היא חותרת ליותר מכך. הגדרתו את ייסודה של מדינת ישראל במאמריו המוקדמים, לפני מלחמת ששת הימים, גם לא תאמה את הגדרתם של רבנים מרכזיים בציונות הדתית, ובהם הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג ואחרים אשר הגדירו את הקמת המדינה 'אתחלתא דגאולא'.¹⁴ הרב גורן הבהיר שמושג זה בתלמוד מוסב על המלחמות שלפני הגאולה העתידית ולא על כינון עצמאותו של עם ישראל בארצו.¹⁵ יש הסוברים שהוא נמנע מלהגדיר את מדינת ישראל 'אתחלתא דגאולא' משום שראה בה הרבה יותר מזה והקנה לה מעמד שווה לזה של מלכות ישראל ההיסטורית שלפני חורבן בתי המקדש.¹⁶ אולם ייתכן שיש בזה גם כדי להעיד על הספק שהטיל באפיונה המשיחי של המדינה כל זמן שלא הוכחה עמידתה במשימות הדתיות שהוא סבר כי עליה לעמוד בהן.¹⁷ אין בכתביו ובדבריו שנשא בעל פה בתקופה זו אמירות דוגמת 'גאולה שלישית אין לה הפסק' ו'חורבן שלישי לא יהיה' אשר יוחסו לרב הרצוג.¹⁸ סוגיית אופיה הדתי והחברתי של המדינה העסיקה אותו והייתה אחד המוקדים המרכזיים בכתבתו הרבנית. בכך יש להעיד על החשיבות הדתית שהעניק להקמת המדינה מחד גיסא, ועל החיוניות שהוא ראה בעיצוב דמותה הדתית, מאידך גיסא, לצורך הבטחת מימוש החזון המשיחי כתפיסתו.

- 13 שלמה גורן, 'מדינת ישראל כשלב בחזון נביאי ישראל', מחניים, חוב' מה, 1960, עמ' 8-11.
- 14 יצחק דרון, אתחלתא היא: יחסם של גדולי ספרד ואשכנז לציונות ולהקמת המדינה, ירושלים 2006, כרך א, עמ' רכד; אליעזר דון יחיא, 'תפיסות של הציונות בהגות היהודית האורתודוקסית', הציונות, כרך ט (1984), עמ' 75-93.
- 15 שלמה גורן, 'גאולת ישראל לאור ההלכה', מחניים, חוב' כא (1954), עמ' 6-15 (להלן: גורן, גאולת ישראל).
- 16 הכהן, משיב מלחמה, עמ' ד.
- 17 הרב גורן ציין בכמה ליהדות ורוח: דיון פומבי על היהדות בעולם המודרני, תל-אביב 1967, עמ' 17: 'העם היהודי הוא עם במידה שהוא נאמן לתורתו [...] והיהדות דורשת מעשה, ומסירות נפש למען המעשה. [...] התורה היא תכלית הקיום של כל החברה האנושית 'לתקן עולם במלכות שדי'.
- 18 לדיון על דעת הרב הרצוג ורבנים נוספים בנושא ראו, אלי גורפינקל, 'גאולה שלישית אין לה הפסק: במה דברים אמורים?', המעין, כרך נא, חוב' ג, 2011, עמ' 53-64.

במאמריו המתיריחיים למעמדה הדתי של המדינה דן הרב גורן בשאלות הלכתיות והגותיות שונות בעקבות הקמתה של מדינת ישראל. היה בהן, בין השאר, דיון בשאלה עקרונית שהטרידה שומרי מצוות בעיקר בראשית דרכה של הציונות: אם אין בהקמת המדינה משום הפרת האיסור הדתי ליזום מהלך כזה, איסור המכונה בלשון התלמוד 'שלוש השבועות'. הוא העלה ארבעה טעמים לדחיית תוקפן של ה'שבועות' כמכשול בפני הקמתה של מדינה. בין הנימוקים ציין נימוק אשר נזכר פחות בדיונים הלכתיים שפורסמו בנושא לפניו,¹⁹ והמסתמך על ר' חיים ויטאל, בהקדמתו לספרו עץ חיים, המציין שה'שבועות' תוקפן למשך אלף שנים בלבד.²⁰

דוגמה נוספת למרכזיות שהעניק לעיסוקו בנושא הם התכנים שבהם בחר להתמקד במסגרת קורס שהעביר בטכניון בחיפה בנושא 'הפילוסופיה היהודית' בשנים תשכ"ו-תשכ"ח. תוכן הקורס הועלה על הכתב ופורסם מאוחר יותר, ובהכנתו התבסס הרב גורן על ידיעות פילוסופיות שרכש במסגרת לימודיו באוניברסיטה העברית בצעירותו. במסגרת הקורס דן הרב גורן בהרחבה במושג המדינה. הוא השווה את המדינה ביהדות למדינה הטבעית על פי משנת אריסטו בספרו פוליטיקה וציין שלושה הבדלים ביניהן. ראשית, המדינה הטבעית מתפתחת בהדרגה מבית לכפר, מכפר לאיגוד של כפרים וכולי, עד למדינה המושתתת על ריכוז טריטוריאלי, ואילו ביהדות הרעיון המדיני ניתן בבת אחת בצו לאברהם ככתוב במקרא: 'לך לך [...] ואעשך לגוי גדול' (בראשית יב, 1). צו זה יצר את המסגרת להתגבשות שותפות מדינית מעשית שלא על בסיס טריטוריאלי. שנית, במדינה על פי אריסטו ישנם הבדלי מעמדות בין בני חורין לעבדים, ואילו הרעיון המדיני היהודי מבוסס על חירות האדם באשר הוא ועל שוויון זכויות מלא לבני אדם בכל שטחי החיים והרכוש. שלישית, אריסטו ראה במדינה טבע של בני האדם ולכן הפרט נועד לשרת את האידאה של המדינה. השקפת היהדות היא שהמדינה אינה הייעוד והתכלית כי אם אמצעי לשרת את היחיד ואת האזרח ולהבטיח את חייו ואת זכויותיו.²¹ היזקקותו של הרב גורן להשוואה בין ההגות היהודית לפילוסופיה היוונית חריגה ואינה רווחת ברוב כתביו ההלכתיים. נראה שנקט דרך זו בשל המסגרת האקדמית שבה ניתן הקורס.

במסגרת קורס זה אף הגדיר הרב גורן את האידאה המדינית הטהורה לפי ההלכה היהודית. לשיטתו היא כוללת אלמנטים דמוקרטיים הן בכל הנוגע לבחירת המשטר על ידי העם הן בכל הנוגע לסמכות החקיקה בשטחי חיים נרחבים בנושאי הפרט, הלאום והמדינה

19 אלה שלוש השבועות שהשביע אלוקים את ישראל והאומות, ובהן 'שלא יעלו בחומה' – דהיינו שלא יעלו באופן מאוגד ובחזקה לארץ ישראל. השבועות מפורטות בתלמוד הבבלי, כתובות קיא, עא. בנושא זה ננקטו כמה דעות, החל בדעתו של הרב יואל טייטלבוים, רבם של חסידי סאטמאר, שלשיטתו השבועות שרירות וקיימות, ועד מי שהתעלמו מהשאלה. ראו, רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 39-50, 305-277.

20 ראו, שלמה גורן, 'אדמת הקודש ופיקוחו נפש מנקודת מבט ההלכה', הצפה, 29.9.1989, עמ' 5; הנ"ל, תורת השבת והמועד, ירושלים ואלון שבות 1982 (להלן: גורן, תורת השבת והמועד), עמ' 453-457.

21 גורן, תורת הפילוסופיה, עמ' 19-21.

הרמטכ"ל, יצחק רבין, והרב הצבאי הראשי, האלוף שלמה גורן, בחגיגות שמחת תורה באחד מבסיסי צה"ל, 6.10.1966
 צלם: משה מילנר. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

הנובעים מבחירת העם. הוא הדגיש שהמשטר על פי תורת ישראל אינו תיאוקרטיה במושגי העת העתיקה וימי הביניים, משום שחוקי התורה אוסרים שליטת כוהנים על העם ומחייבים הפרדה בין כוהני הדת ובין השלטון – המלך. עם זאת חוקי התורה מחייבים את השלטון, אך משמשים רק מעין חוקת יסוד אשר מלכדה קיימת גם מערכת חוקים בתחום משפט המלוכה שנחקקה על ידי השלטון אשר קיבל את סמכותו מהעם. כך נהוג גם במדינות דמוקרטיות אשר מכוח חוקי המוסר הטבעי קיבלו עליהן חוקי יסוד בלתי משתנים.²²

22 שם, עמ' 30, 61. ראו גם ש' גורן, תורת המקרא, בעריכת מיכה הלוי, ירושלים 1996, עמ' 364-365. הרב גורן הדגיש את תפקידו של הנביא בשמירת טוהר המידות של השלטון ובהגנה על זכויות הפרט לבל ייפגעו. שם, עמ' 49.

הרב גורן בירר את סמכותה של ממשלת ישראל לחוקק חוקים וקבע שסמכות זו נובעת מהזכויות שהעניקה התורה למלך לתקן ולחוקק חוקים הנוגעים לתיקונה של המדינה ולסדרי חייה, ולכן הם בגדר חובה על פי דין תורה בתוקף משפטי המלוכה, ומכוח רצון העם לקבל עליו את הסמכות. אולם הוא הדגיש שסמכות זו מותנית בהתאמת החוקים לחוקי התורה ובחתירת השלטון למלא מטרת דתיות ומוסריות אשר נקבעו בתנ"ך.²³ הרב גורן הרבה להתייחס לתחומים נוספים הכרוכים בהקמת המדינה ולהתנהלות מערכותיה מנקודת מבט הלכתית במאמרים נוספים אשר פורסמו בין השאר בספריו תורת המדינה ומשנת המדינה.²⁴

ג. תמורות בהשקפתו הלאומית של הרב גורן בעקבות מלחמת ששת הימים

ערב מלחמת ששת הימים, בשלהי כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל, שרר בארץ מתח רב בשל החשש לגורלה של המדינה. על רקע זה מובן כי הניצחון המהיר והמפתיע עורר תחושות רווחה בקרב הציבור בישראל, והמלחמה ותוצאותיה הוגדרו 'נס ותשועה'. ביטויים רבים לגלי ההתלהבות והאופוריה נשמעו אותה עת מפי אישי ציבור, הוגים ורבנים. רבים ביטאו את התחושה כי החיילים מילאו שליחות אלוקית-משיחית וזכו ל'סיוע משמים'.²⁵ הרב גורן נטל חלק פעיל ביצירת אווירה זו. הוא התלווה ללוחמים שכבשו את העיר העתיקה ומיהר לקיים טקס דתי עם החיילים סמוך לכותל מיד עם כיבושו. הטקס שודר ופורסם באמצעי התקשורת ברחבי העולם ונסקר בהרחבה בין השאר בספרים, בקבצים ובשירים על המלחמה שהתפרסמו בשבועות ובחודשים שלאחר סיומה, ובספרים העוסקים בתולדותיה.²⁶

כרבים אחרים נישא גם הרב גורן על גלי ההתלהבות ששטפו את הארץ לאחר המלחמה ואפשר לזהות תמורות ברוח זו בהשקפתו הלאומית. כאמור, בראשית ימיה של המדינה לא נקט הרב את המושג 'אתחלתא דגאולא' להגדרת מעמדה, אולם לאחר מלחמת ששת הימים נזקק אף הוא למונח זה:

ואכן במלחמת ששת הימים, כאשר ראינו עין בעין את נסי ה' ונפלאותיו, כאשר שחררנו את עיר האלקים ומקום מקדשנו ושריד תפארתנו, החלה

23 שלמה גורן, 'דינא דמלכותא בישראל', אור המזרח, כרך א, חוב' ג, 1954, עמ' 27-33.

24 ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 203-205.

25 ראו, יונה הררי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים, 1955-1975, ירושלים 2002 (להלן: הררי, משיח), עמ' 94-95.

26 ראו, למשל, מרדכי בר-און (עורך), שישה ימים, תל-אביב 1968, עמ' 148; מוטה גור, הר הבית בדינו, תל-אביב 1974, עמ' 321; עוזי נרקיס, אחת ירושלים, תל-אביב 1975, עמ' 248; אלי לנדאו, ירושלים לנצח, ירושלים 1967, עמ' 133; תום שגב, 1967: והארץ שנתה את פניה, ירושלים 2005. ראו גם שירו ההומוריסטי של יורם טהר לב 'רבנו גורן', באתר שירי יורם טהר לב, www.taharlev.com/ songs_selection_song.asp?id=125. נדלה ב-16.2.2011. העובדות ההיסטוריות הנזכרות בשיר רחוקות מדיוק. לחלקו של הרב גורן במלחמה ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 26-30.

הרב הצבאי הראשי, האלוף גורן, תוקע בשופר עם כיבוש הכותל המערבי, 7.6.1967
 צלם: דוד רובינגר. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

נבואתו של יחזקאל להתגשם, בהתקדש שם שמים ושם ישראל לעיני עמים רבים בעולם, ובהקבץ נדחי ישראל [...] היתה בזה משום אתחלתא של תהליך הגאולה, עד אשר נזכה לגאולה השלמה במהרה בימינו.²⁷

הוא סבר שמהלך המלחמה, אשר כלל כיבוש שטחים נרחבים מארץ ישראל התנ"כית, הוכיח שמדינת ישראל מממשת את החזון המשיחי של נביאי ישראל. את שלוש המלחמות שבהן השתתף עד לאותה עת הגדיר 'שלוש המלחמות הן בדרגת מלחמת מצווה. הראשונה [מלחמת השחרור] – מצוות תקומת ישראל, השנייה [מלחמת קדש] – הבטחת קיום ישראל, ואילו

27 שלמה גורן, 'מצוות קידוש השם לעיני הגויים לאור ההלכה', משנת המדינה, בעריכת ישראל תמרי, ירושלים 1999, עמ' 390.

השלישית [מלחמת ששת הימים] – הגשמת חזון נביאי ישראל'.²⁸ עד המלחמה השלישית, מלחמת ששת הימים, הוא ראה את המלחמות ככאלה אשר אפשרו את הקיום הפיזי-מעשי של המדינה, אולם מלחמה אחרונה זו היא שהעניקה למדינה ממד משיחי של קיום נבואה אלוקית, לתפיסתו. תקיעת השופר בסמוך לכותל לאחר כיבושו ביטאה את תפיסתו זו. בתשובה על השאלה מדוע תקע בשופר במעמד זה הבהיר שעשה כן על פי האמור בתורה: 'וכי־תבאו מלחמה בארצכם [...] וְהִרְעַתֶּם בַּחֲצֹצְרֹת' (במדבר י', 9), ועל פי דברי הנביא: 'והיה ביום ההוא יִתְקַע בשופר גדול' (ישעיהו כז', 13), ועל פי המשנה: 'בכל יום היו שם עשרים ואחת תקיעות במקדש' (סוכה ב, ה).²⁹ מכאן שהוא ראה בתקיעתו מעין תקיעת שופרו של משיח המבשרת את האפשרות לבניין בית המקדש כחלק מחזון הגאולה העתידית. בימים שלאחר מלחמת ששת הימים הרבה הרב גורן באמירות אשר הבהירו את תפיסתו כי חזון ימות המשיח מתממש לנגד עיניו. בתפילה שקיים בכותל בשבת הראשונה שלאחר סיום המלחמה דווח בעיתונות שהוא קרא 'יהודים, יהודים, אנו בתקופת המשיח'.³⁰ בטקס פתיחת חודש אירועי תרבות יהודית לחיילי צה"ל, שכונו 'מסע התעוררות' בחודש אלול באותה שנה, טקס אשר התקיים ברמת הגולן, אמר הרב גורן:

האורות הגדולים – אורות ישראל – המאירים את רמת הגולן אשר שמשה בעבר הלא רחוק קן למרצחים סוריים, אשר התנכלו ליישובי ישראל, מעידים על פעמי הגאולה השלמה הנשמעים היטב במדינתנו בגבולותיה המחודשים. תחושת הגאולה והפרדות חייבת לעורר בעם תנועה גדולה של שיבה אל מעיינות הרוח, כדי להתכונן כראוי לקראת התגשמותו המלאה של חזון נביאי ישראל.³¹

28 גורן, *תורת המדינה*, עמ' 470-471. ביתר פירוט ראו הרצאתו של הרב גורן בפני הישיבה הגבוהה בבית אל, ביום העצמאות 1994. ההרצאה התקיימה חודשים ספורים לפני פטירתו ותומללה בידי תלמידים (להלן: גורן, הרצאה בבית אל); משה בן-שאול, *האלופים*, תל-אביב 1968, עמ' 98-99. עדות לתחושות שקיננו בלבו של הרב גורן ובלב רבים בעיצומה של המלחמה שהיא עשויה להוות שלב מכריע בחזון המשיחי אפשר למצוא בכתבה שהופיעה בעיתונות ערב הפריצה לעיר העתיקה. הכתבה ייחסה לצה"ל דמות משיח לובש מדים והזכירה את הרב גורן היושב מול חומת ירושלים, פניו קורנות מאושר ובידו ספר התורה. הכתב ציין כי 'בכך ביטא רגשי ליבם של חיילים ואזרחים אשר קרושת ירושלים טבועה בדמם'. גבריאל צפרוני, 'המשיח רכוב על טנק דוהר אל הר הבית', *מעריב*, 7.6.1967, עמ' 2.

29 מכתב הרב גורן לדוד גרוסברגר, 15.12.1981, ארכיון הרב גורן, נמצא בבית משפחתו ברחוב קק"ל בירושלים (להלן: אר"ג), שונות.

30 מנחם ברש, "'יהודים, יהודים, אנו בתקופת משיח!'", *ידיעות אחרונות*, 11.6.1967, עמ' 6. הרב גורן ביקש לקיים תפילה מוצממת משום שטרם פונו הבתים הערביים ששכנו סמוך לכותל, אך למקום הגיעו אלפי יהודים. על פי הקלטות שהקליט הרב גורן את עצמו לקראת כתיבת אוטוביוגרפיה בשנת 1994, שנת חייו האחרונה, ואשר תמלילים הועבר לידיו על ידי בני משפחתו.

31 ח"מ, 'פעמי הגאולה השלמה נשמעים בארצנו בגבולותיה החדשים', *הצפה*, 7.9.1967, עמ' 1.

שוב בא לידי ביטוי בדבריו אלה השינוי בעמדתו, ותפיסתו כי בעקבות המלחמה הגאולה העתידית כבר נמצאת כאן ועכשיו, וכי החזון המשיחי, גם אם אינו מתקיים עדיין במלואו, כבר החל להתגשם. כל אותה שנה הוסיף הרב גורן להדגיש את תפיסתו זו. לקראת פסח 1968 פרסם הרב הודעה בעיתונות ובה הדגיש שחל שינוי רב משמעות בהיסטוריה היהודית, שכן לראשונה נחוג ה'סדר' במחנות ובמוצבי צה"ל ב'שטחי ישראל המקודשים ביותר ששוחררו במהלך המלחמה לאחר 3,280 שנה שהוא לא נחוג באזור סיני וים סוף.³² הוא אף נכון היה לראשונה לתת תוקף מוחלט להתממשות חזון הגאולה בימיו כתפיסתו, והתבטא: 'הגאולה השלישית מובטחת לנו [...] ומי שאינו מאמין בכך [...] ככופר בכל התורה כולה'.³³ ביטויים מעין אלה היו שגורים בפיו.³⁴

הרב גורן ביטא בדבריו ובשינוי תפיסת עולמו הלך רוח רווח בציבור הישראלי בכלל ובציונות הדתית בפרט. אחת הדוגמאות המובהקות להשפעתה של תפיסה זו הייתה הקמתה של תנועת גוש אמונים על ידי צעירי הציונות הדתית אשר זכתה לתמיכה ציבורית רחבה יחסית, והצליחה בשנים הבאות להקים התיישבות בת קיימה בשטחים שנכבשו במלחמה בתמיכה ממשלתית.³⁵ כבר באותה עת נשמעו קולות המתנגדים למגמות המשיחיות ששטפו את הארץ ואשר בוטאו בהבלטה בדברי הרב גורן. היו שהשמיעו ביקורת חריפה על ייחוס סמכות שמימית לפעולות הצבא ול'שחרור' חבלי ארץ, והגדישו כי יהיה צורך למצוא פתרון ריאלי לאוכלוסייה הערבית הגדולה השוכנת בשטחים שנכבשו ולדון על מעמדם של שטחים אלה.³⁶

ד. ציפיות לשלב הבא בתהליך הגאולה

בהתאם לתפיסתו כי מלחמת ששת הימים משקפת תמורה היסטורית ומגדירה את התקופה כתקופת גאולה, לא הסתפק הרב גורן במה שראה כהישגים צבאיים של המלחמה אלא ציפה לשינויים גם בתחומים דתיים הנוגעים לכלל הציבור ולמערכות המדינה. זאת על פי עמדתו כי שלבי הגאולה הבאים לאחר כיבוש, כינון שלטון יהודי וקיבוץ גלויות, הם הקמת הסנהדרין ובית המקדש. לימים ציין כי 'שחרורו של הר הבית במלחמת ששת הימים בחדשי ה' ע"י צבא הגנה לישראל, עורר בלב כל יהודי נאמן לעמו, לתורתו ולארצו, צפיות למהפך רוחני דתי ולאומי'.³⁷ הוא סבר שמלחמת ששת הימים, אשר הובילה למפגש מחדש עם שטחי ארץ ישראל התנ"כית ועם המקומות הקדושים, גרמו לרבים מהעם היהודי לחוש

32 שלמה גורן, 'הודעה לעיתונות', הצפה, 12.4.1968, עמ' 2.

33 מנחם ברש, "הגאולה השלמה מובטחת לנו", ידיעות אחרונות, 10.5.1968, עמ' 20.

34 לימים הבהיר הרב גורן: 'אחרי מלחמת ששת הימים [...] חשבתי שהנה אנו עומדים כבר לקראת הגאולה השלישית האמיתית של עם ישראל'. הרב גורן, הרצאה בבית אל.

35 ראו, גרעון ארן, מצינות דתית לדת ציונית: שרשי גוש אמונים ותרבותו, ירושלים 1987.

36 ראו, למשל, ישעיהו יבוביץ, 'הדיסכול', הארץ, 21.7.1967; נח צוויילסט, 'נעים תקיעות ישראל', שם, 25.8.1967.

37 שלמה גורן, הר הבית, חלק ד: משיב מלחמה, ירושלים 1992, עמ' 5.

שר הביטחון, משה דיין, קורא למרגלות הכותל המערבי את פקודת היום של צה"ל בתום מלחמת ששת הימים. לצדו מפקדי צה"ל ובהם סגן הרמטכ"ל, האלוף חיים בר-לב, האלוף חיים הרצוג, הרב הצבאי הראשי, האלוף שלמה גורן וראש אג"ם, האלוף עוזר ויצמן, 12.6.1967
צלם: אילן בראונר. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

אמונה באל, וכי כעת נפתח פתח לחזרה בתשובה. בראיון שהתקיים עמו ימים ספורים לאחר סיום המלחמה, אמר:

זלזלנו כולנו בנוער שלנו, חשבנו את צעירינו לקלי דעת ולחסרי אמונה. ליד הכותל המערבי, דקות אחדות לאחר שהגענו אליו לאחר 19 שנה נוכחתי בגודל הטעות. הצעירים הנהדרים האלה, שרבים מהם אינם דתיים כלל, נישקו את ספר התורה שבידי. החלו בוכים כילדים רכים. אחדים מהם השקיעו את ראשם בכותל – ובכיים היה כשל נערים תועים, שמצאו את שביל האמונה.³⁸

ציפיותיו למעין תנועה גורפת של גילוי האמונה באל ושיבה לקיום תורה ומצוות היו מהמניעים המרכזיים בהחלטתו לנסות לפתור בעיות בתחומי דת ומדינה שהתעוררו בשנים אלה. הוא ראה בניסיונות אלה נטילת חלק במגמה של שיבת העם ליהדותו, שבה ראה שלב הכרחי למימוש מלא של החזון המשיחי. בהרצאה שנשא בקונגרס הציוני הכ"ח בשנת 1972, ציין הרב גורן שהציונות מימשה חלק מייעודה לשמש מכשיר להגשמת חזון הגאולה

38 צבי רימון, 'נדריו של הרב', ידיעות אחרונות, 22.6.1967, עמ' 9.

השלישית עם הניצחון במלחמת ששת הימים ופתיחת שערי היציאה ליהודי רוסיה, והוסף וציין את הסכנות הצפויות כעת למפעל הציוני: הסכנה הביטחונית, סכנת ההתבוללות והסכסוכים הפנימיים בחברה הישראלית על רקע חברתי, סוציאלי ודתי. הוא הציע את הפתרונות האלה: לבעיה הביטחונית – 'צה"ל בעזרת ה'; לסכנת ההתבוללות – הרחבת החינוך היהודי המושרש ומעוגן בתורה ובאורח חיים דתי ועידוד העלייה לארץ ישראל; לסכסוכים הפנימיים – 'הקמת גשרים של הבנה ואהבה הדדית בין כל הסקטורים'.³⁹

ה. תמורות בהשקפתו הלאומית של הרב גורן בשנותיו המאוחרות

גלי האופוריה שגאו לאחר מלחמת ששת הימים התפוגגו על רקע מלחמת ההתשה ותוצאותיה הקשות של מלחמת יום הכיפורים. החליפו אותם תחושות של התפכחות ושל מאיסה במאבקים בקרב חלקים מהחברה הישראלית, ורצון למצוא פתרון מדיני אשר יוביל לסיום המלחמות.⁴⁰

הרב גורן לא היה שבע רצון ממצבה הרוחני והחברתי של החברה הישראלית באותן שנים. הוא הגדיר את המתרחש בראשית שנות השבעים 'הידרדרות רוחנית', במקום השיבה לדת שציפה לה. בהרצאותיו ביטא את אכזבתו וציין שמלחמת ששת הימים התאפיינה ב'התעלות רוחנית גבוהה ובגילויי גבורה ועצמה גדולים מאוד', אך המאורעות האפורים שבאו לאחר מכן 'האפילו על האור הגדול'. הוא סבר כי השקט בגבולות והעלייה ברמת החיים עלולים להביא להתנערות מעול תורה ומצוות עד כדי 'איבוד סגולתנו כעם נבחר'.⁴¹ נוסף על כך, בשנים אלה, על רקע מחלוקות עזות ששררו בין השאר סביב מעמדם של פסולי חיתון, חשש הרב גורן כי המערכת הפוליטית תוביל לחקיקת חוקים המנוגדים להלכה, דוגמת נישואין אזרחיים. הוא סבר כי חקיקה כזאת תשיל מעל פני המדינה את 'ההישג הרוחני שהשיגה במלחמת ששת הימים'. הוא חזר והדגיש שסמכותם של חוקים הנקבעים בידי השלטון בישראל מותנית בהסכמת הציבור לשלטון ובתנאי 'שהם לא יסתרו את חוקי התורה חס וחלילה'. אף על פי שישאל מדינה דמוקרטית אין עקרון הדמוקרטיה יכול לחול על חוקי יסוד של תורת ישראל, 'המהווים את שורש נשמתו של העם ואת תוכן ייחודו הנצחי על פני העולם כולו'.⁴² הוא חשש מחקיקה אנטי-דתית והתערעה קביעתו כי מדינת ישראל מממשת את חזון הגאולה. הוא הכריז: 'אם המדינה תחליט נגד התורה, זה יהרוס לי את כל חלום שיבת ציון'.⁴³

39 נאום בפני הקונגרס הציוני הכ"ח, ינואר 1972, אר"ג, תיק מאמרים בנושאי דת ומדינה, יהדות וציונות.

40 הררי, משיח, עמ' 139-236.

41 נאום של הרב גורן בעצרת השנתית של ה'מדרשיה' בהיכל התרבות בתל-אביב. דווח בהצפה, 6.3.1972, עמ' 1.

42 שלמה גורן, 'לבעיות דת ומדינה', בתוך: יוסף ואברהם תירוש (עורכים), הציונות הדתית והמדינה: קובץ מאמרים לשלושים שנות המדינה, ירושלים 1978 (להלן: גורן, לבעיות דת ומדינה), עמ' 135. הוא קבע שיש להפעיל את כל האמצעים הממלכתיים כדי להבטיח את קיום התורה.

43 מתי גולן, 'פנים חדשות בהיכל', הארץ, 20.10.1972, עמ' 17.

מעבר לכך קיווה הרב גורן שהמדינה לא תסתפק באי ביטולם של חוקים דתיים שנקבעו בראשית ימיה כחלק מספר החוקים ובמניעת התנגשות בין המדינה להלכה. הוא קיווה כי היא תחתור לחיזוק זהותה היהודית באמצעים נוספים, כחלק ממימוש הייעודים המשיחיים של העם היהודי לתפיסתו: 'המדינה כמסגרת של שלטון יהודי ריבוני בארץ ישראל יש לה מעמד הלכתי בר תוקף וישנם תפקידים הלכתיים מוגדרים שעליה לבצע; או נכון יותר, משימות משיחיות או כמעט משיחיות המוטלות עליה לבצען'.⁴⁴

הרב גורן התאכזב מפני שסבר שאין התקדמות של ממש במישור זה. בשנת 1978, במלאת שלושים שנה לקיומה של המדינה, הביע צער על שלמרות כמה הישגים בתחום הדת אשר 'מגדירים את ייחודה של מדינת ישראל במשפחת העמים כמדינה יהודית רוחנית', עדיין לא התגשם העיקר – 'התעלות המדינה ברוח חזון ימות המשיח של נביאי ישראל'.

הוא הדגיש שלצער מדינת ישראל השתבצה במסגרת חילונית ללא שאיפות דתיות.⁴⁵ ואם דרכה של המדינה לאחר מלחמת ששת הימים אכזבה אותו והעמידה בספק את הגדרתה המשיחית של המדינה, הרי מלחמת יום הכיפורים והשינויים החברתיים והתרבותיים שבאו בעקבותיה העמיקו את אכזבתו.⁴⁶ באותה עת כבר לא כיהן הרב גורן כרב הראשי לצה"ל אלא כרב הראשי לישראל. עם זאת, במוצאי יום הכיפורים שבו פרצה המלחמה, הוא לבש את מעילו הצבאי ללא הדרגות ויצא ביוזמתו לחזיתות הלחימה וכידו ספר התורה שנשא במלחמות הקודמות כדי ללוות את החיילים ולעודדם.

כמו ברבים אחרים, המלחמה הקשה ותוצאותיה עוררו גם בו עזווע ושבר. עצם קיומה של המלחמה סתר את אמונתו שמלחמת ששת הימים, שנועדה לממש את החזון המשיחי, היא האחרונה שבמלחמות. עם זאת, הרבנות הראשית בראשותו קבעה שיש להמשיך לומר 'הלל' בברכה ביום העצמאות אף לאחר מלחמת יום הכיפורים.⁴⁷ כך, עם סיום תפילת יום העצמאות שהתקיימה בהיכל שלמה לאחר המלחמה, אמר: 'על דעת הקהל ועל דעת האמת הצרופה הנני מצהיר שמלחמת יום הכיפורים לא הייתה אלא שלב נוסף בהגשמת החזון של גאולת ישראל'.⁴⁸

בעקבות שינויים שחלו, כאמור, בתפיסות אידאולוגיות בחלקים נרחבים בחברה הישראלית על רקע הקושי להתמודד עם תוצאות המלחמה והרצון להימנע ממלחמה

44 שלמה גורן, 'תורה ומדינה', בתוך: ישראל גלים (עורך), רבי אליהו פרדס זצ"ל: קובץ תורני לזכרו, ירושלים 1974, עמ' כז.

45 גורן, *לבעיות דת ומדינה*, עמ' 133-139.

46 חנן פורת ציין את ביקורו של הרב גורן אצל פצועי הקרבות ואת התחושות הקשות שביטא בעקבות המלחמה. ראיון עם חנן פורת, איש ציבור אשר כיהן שנים רבות כחבר כנסת מטעם המפד"ל והתחיה ובמסגרת זו עמד בקשרים עם הרב גורן, 6.11.2009.

47 פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ה ניסן תשל"ד (17.4.1974), ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל 43552/1; הודעת מועצת הרבנות הראשית לעיתונות, כ"ה ניסן תשל"ד, שם, גל 43552/5.

48 ראו, עיתוני התקופה, 26.4.1974.

נוספת,⁴⁹ ראה הרב גורן במלחמה זו את תחילת התנערותה של החברה הישראלית מהישגי מלחמת ששת הימים וחזר והביע את אכזבתו מתהליכים אלה. בתשובה על השאלה מדוע אין עורכים שינויים בתפילות בעקבות הצלחות מלחמת ששת הימים השיב הרב גורן שאכן לאחר שחרור הר הבית, ירושלים ויהודה ושומרון במלחמת ששת הימים, האמין ש'חזון כל הדורות מתגשם לעינינו', ומשום כך שילב שינויים בתפילות שיבטאו את אמונתו זו.⁵⁰ אולם הוא חזר בו ממהשבתו זו והספק בנוגע לעתידה של המדינה חזר לשכון בלבו בשל ההתדרדרות שחלה בערכיה של ההנהגה והחברה בישראל:

אודה ולא אבוש כי לאחר מלחמת יום הכיפורים העקובה מדם, כשחלה התדרדרות מוסרית, מורלית ולאומית בעם ובמדינה, ולאור ההכרה בעם הפלשתינאי מצדנו וההכנות הנעשות כאן לקראת הסגרת חלק גדול מארץ מכורתנו ומנחלת אבותינו לערבים ולפלשתינאים, ורבים הסימנים והחששות שגם 'על ירושלים' דו גורל' כנבואת עובדיה (א, יא), אינני רואה סיבה לשנות דפוסים קיימים, כל עוד שמורגשת נסיגה בכל המישורים והעתיד לוטה בערפל.⁵¹

בערוב ימיו התחדדה בו תחושה זו, בייחוד לאחר שנאלץ לפרוש שלא מרצונו מכהונת הרב הראשי לישראל, אשר באמצעותה ביקש להשפיע על אופיה הדתי של המדינה. פרישתו הגבירה גם את הנתק בינו לבין מנהיגיו הפוליטיים של הציבור הדתי-לאומי אשר לא תמכו בהמשך כהונתו כרב ראשי. באותה עת הוא התבטא בביטויים כגון 'החיים במדינה הופכים לבלתי נסבלים',⁵² 'בא לי לצאת ולזעוק בראש כל חוצות גיוואלד שומו שמים. מה עוללו למדינתנו, לאן התדרדרנו מבחינה לאומית, מוסרית, דתית ואנושית'.⁵³ בתגובה על דברי הרב אליעזר מנחם שך שבשל ריבוי חילולי השבת ואכילת חזיר עולל לבא אסון על ישראל כדוגמת השואה, הגיב הרב גורן בהסכמה:

ההתרחקות שלנו מערכי תורה ויהדות הגיעה למימדים נוראים [...] אני מסכים עקרונית עם דברי הרב ש"ך. שכן אין לנו שום חוזה עם השמיים שהם יגנו תמיד על העם היהודי. הבה נזכור את התוכחה בתורה, שלצערך

49 תחושות בציבור הישראלי בעקבות מלחמת יום הכיפורים והשפעתן על תהליכים לאחר מכן במדינת ישראל ראו, תרצה הכטר, מיתוסים פוליטיים – רציפות מול שינוי: התפתחותם של מיתוסים פוליטיים סביב מלחמת יום-הכיפורים בקרב הציבור החילוני-יהודי, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן 1996, עמ' 62-80.

50 לפירוט השינויים שהכניס הרב גורן לתפילה ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 150-151.

51 מכתב הרב גורן לפרופ' לוי יצחק רבינוביץ', פרופסור למדעי היהדות באוניברסיטה של יוהנסבורג, ט"ו מרחשוון תשל"ט (15.11.1978), תרומת הגורן, בעריכת צבי תמרי, ירושלים 2005, כרך א, עמ' 333-334.

52 עמוס נבו, 'הרב גורן: החיים במדינה הופכים לבלתי נסבלים', ידיעות אחרונות, 10.1.1986, עמ' 19.

53 פינת 'עמדה' בתכנית 'הבוקר הזה' של רשת ב' בקול ישראל, 7.2.1988.

הגדול נתממשה בשואה בצורה הקשה ביותר. אין עם יהודי בלי שבת, כשרות, יום כיפור ואמונה בה.⁵⁴

דבריו באותה תקופה מראים כי הוא שב לעמדתו כפי שהייתה טרם מלחמת ששת הימים, דהיינו שאי אפשר להגדיר בוודאות את הקמת המדינה כתהליך משיחי, ושאין להגדיר תמורה היסטורית זו כוודאית ומוחלטת. מעבר לכך, על רקע מה שזיהה כהתדרדרות רוחנית, האופטימיות שאפיינה אותו בראשית ימי המדינה בנוגע להתקדמות הצפויה במימוש שלבי החזון המשיחי, התערערה. הוא אימץ עמדה ספקנית כלפי האפשרות שהמדינה תתאים את עצמה לחזון הנביאים בטווח קרוב.

תפיסתו זו הלכה והקצינה לאחר החתימה על הסכם אוסלו בידי ממשלת רבין בשנת 1993. הרב גורן התנגד להסכם זה, בשל היותו כרוך בהקמת אוטונומיה פלסטינית בשטחי יהודה ושומרון. הוא הביע בחריפות את דעתו שחלה פגיעה במעמדה של מדינת ישראל כמגשימת החזון המשיחי: 'היתה תקופה שגם המדינה היתה קודש בעיני. שראיתי בה ביטוי להתגשמות חזון הנביאים. מאז ההסכם, אני לא רואה את זה יותר. כי מחלקים אותה לשניים ומסגירים אותה לגויים'.⁵⁵

עמדתו נגד החלטותיה של הממשלה תאמה את עמדתם של רבנים מרכזיים בציונות הדתית,⁵⁶ אולם הספק שחזר והטיל בדבר משיחיותה של המדינה הייתה חריגה על רקע עמדתם של רבנים מרכזיים ומשפיעים בצייבור זה. שנים קודם לכן כבר הביעו הרב צבי יהודה קוק ותלמידיו את תפיסתם בנושא. הרב צבי יהודה קוק הביע את עמדתו בעניין נוכח כוונותיו של ראש הממשלה מנחם בגין למסור את שטחי סיני, כולל יישובי פתחת רפיח, במסגרת הסכמי שלום עם מצרים במהלך שנות השבעים, והצהרותיו על נכונות להקמת אוטונומיה פלסטינית.⁵⁷ הרב צבי יהודה נחרד ממגמות אלה, אשר לא תאמו את תפיסתו על מרכזיות מצוות כיבוש הארץ ויישובה כחלק מתהליך הגאולה. עם זאת הוא חזר והדגיש באוזני תלמידיו כי אין ביטול לתהליך הגאולה. אמנם ייתכנו נסיגות, אולם אלה הן נסיגות לכאורה, ובסופו של דבר התהליך ילך ויתקדם.⁵⁸ תלמידיו, דוגמת הרב צבי טאו והרב שלמה אבינר, הוסיפו לאחוז בעמדה זו גם שנים לאחר מכן, אחרי פטירתו של רבם, בתקופת החתימה על הסכמי אוסלו, כאשר ההנהגה הישראלית אפשרה הקמת

54 שלמה נקדימון, 'שואה חדשה עלולה ליפול עלינו מחר', ידיעות אחרונות, 26.12.1990, עמ' 27. הרב גורן חלק על עמדת רבנים חרדים בנושאים מגוונים, והסכמתו לדבריו של הרב ש"ך יוצאת דופן.
55 סימה קדמון, 'אני מאמין שיש לי השגחה עליונה', מעריב, 24.12.1993, עמ' 6.
56 עם זאת הרב גורן חלק עליהם בנושא מסירת רמת הגולן לסוריה במסגרת הסכם שלום שבו תמך. ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 114-116.
57 על עמדותיו של הרב גורן בעניין הסכם השלום עם מצרים אשר נכרת בעת כהונתו כרב הראשי לישראל ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 111-114.
58 דב שורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל-אביב 2001, עמ' 63-67.

ריבונות זרה על חלק משטחי ארץ ישראל אשר נכבשו במלחמת ששת הימים.⁵⁹ עמדה זו הייתה דומיננטית בחברה הדתית-לאומית באותה עת, אשר בכללה הוסיפה לאחוז בדעה כי למרות הנסיגות מדינת ישראל ממשיכה לממש את חזון הגאולה. בשנת 1994 חזר ופרסם הרב גורן מאמר המבהיר שאין להגדיר את מדינת ישראל 'אתחלתא דגאולה'.⁶⁰ בראיון ציין: 'אילו הייתי רואה אז כשתקעתי בשופר ליד הכותל ב-67' לאן עתידה המדינה להגיע כעבור 27 שנה, הייתי קורע קריעה בבגד ולא תוקע תקיעה גדולה'.⁶¹

ו. השלכת תפיסתו הלאומית של הרב גורן על צביונם של יום העצמאות ויום ירושלים

הרב גורן, אשר היה פוסק הלכתי יותר מאשר הוגה דעות, ביקש להביא לידי ביטוי הלכתי מוגדר את השקפתו הדתית-לאומית. לפיכך אפשר לראות התאמה בין השינויים שחלו בתפיסתו הלאומית לבין דעתו על מעמדם ההלכתי של יום העצמאות ויום ירושלים במשך השנים. מראשית ימי המדינה שררה מחלוקת בקרב רבנים בעלי תפיסת עולם ציונית על הגדרתו ההלכתית של יום העצמאות כחג ומועד ובהתאם לכך על התפילות, על המנהגים ועל ההלכות הראויים לו. המחלוקת העיקרית נסבה על אמירת תפילת 'הלל' בברכה ליום העצמאות.⁶² היו שסברו כי למרות השמחה על תקומת המדינה, אין לרבני הדור סמכות לקבוע תפילת 'הלל' בברכה, וגרסו כי יש להסתפק ב'הלל' ללא ברכה. כך קבעה בתחילה הרבנות הראשית לישראל בראשות הרבנים יצחק אייזיק הלוי הרצוג ובן-ציון מאיר חי עוזיאל, וכך קבעו גם הרבנים הראשיים שכיהנו אחריהם – הרב איסר יהודה אונטרמן והרב יצחק ניסים.⁶³ לעומתם סברו אחרים, ובראשם הרב משלם ראטה, אחד מגדולי הרבנים, כי ההלכה מאפשרת קביעת אמירת 'הלל' בברכה לאירוע בסדר גודל של הקמת מדינת ישראל, וישנה חשיבות לקביעה זו כדי לחדד את גודל המאורע.⁶⁴

הרב גורן ראה במעמדו ההלכתי של יום העצמאות אבן בוחן ליחסם של זרמי היהדות למדינת ישראל: 'תאריך היסטורי מכריע זה ויחסו של הציבור אליו, מהווה מבחן לגישות השונות של היהדות לפלגיה ולזרמיה, לקוממיותנו המחודשת כעם, וכמדינה עצמאית

59 שם, עמ' 83-110. הרב צבי יהודה קוק נפטר בשנת 1982, חודשים ספורים לפני פינוי חבל ימית.

60 גורן, *תורת המדינה*, עמ' 475. כפי שטען כאמור במאמרו המוקדם בעניין זה. גורן, *גאולת ישראל*.

61 ראיון עם הרב גורן, *הצפה*, מוסף עצמאות, 13.4.1994, עמ' 2.

62 רבנים בעלי השקפת עולם חרדית שללו מראש הענקת ממד דתי ליום זה, על רקע התנגדותם להקמת המדינה במתכונתה החילונית. תפילת ה'הלל' היא תוספת לתפילת הבוקר הנאמרת לאחר תפילת עמידה בחגים ובראשי חודשים ומורכבת מברכה לפנייה ולאחריה ומזמורי תהלים.

63 ראו, כ"ץ, *הרבנות הראשית ויום העצמאות*, עמ' 835-846.

64 לעמדות השונות ראו, נחום רקובר, *הלכות יום העצמאות ויום ירושלים*, ירושלים 1985 (להלן: רקובר, *הלכות*), עמ' כה-קכד.

בארץ האבות'.⁶⁵ הוא סבר שיש להגדיר את יום העצמאות כמועד (חג) ולקבוע בו אמירת תפילת 'הלל' בברכה, שכן 'היא היוצרת את האוירה הנפשית החגיגית של הכשרת קדושת היום בכל חגי ישראל ומועדיו'.⁶⁶ הביסוס ההלכתי לאמירת 'הלל' בברכה ביום זה נמצא לו באמצעות הישענות על מה שהגדיר 'נס ההצלה במלחמת העצמאות', כלומר ניצחון צה"ל על הצבאות הגדולים של מדינות ערב בסיועו של האל. הוא הדגיש שההצלה במלחמה זו הייתה נס שונה מנסים שונים של הצלת עם ישראל בגלות, אשר עליהם לא נקבע 'הלל' כיוון שנס זה היה כרוך בכיבושה של ארץ ישראל, התחלת קיבוץ גלויות והקמת שלטון יהודי עצמאי. לפיכך הוא סבר כי ההלכה מאפשרת אמירת 'הלל' בברכה על נס מסוג זה.⁶⁷ עוד סבר הרב גורן שיש לברך ביום העצמאות ברכת 'שהחיינו' אשר נוהגים לאומרה, בין השאר, בראשית מועדים אחרים: ראש השנה, פסח, סוכות ושבועות. ביום העצמאות הראשון למדינת ישראל, בשנת 1949, ארגנה הרבנות הצבאית בראשותו טקס אשר כלל תהלוכה לבית הכנסת 'ישורון' במרכז ירושלים. בעת התפילה החגיגית בירך הרב גורן ברכת 'שהחיינו'. בתגובה על התנגדות מארגני התפילה במקום, הגבאים, הראה את עניבתו החדשה וטען כי 'אם על עניבה חדשה שלובש כל יחיד חובה לברך "שהחיינו", כלל ישראל שקיבל מדינה חדשה על אחת כמה וכמה'.⁶⁸ הרב גורן נימק את אמירת הברכה בכך שהיא מבטאת את 'רננת הלב ושמחת הנפש של העם בכל חגיו, מועדיו ושמחותיו, ונותנת פורקן נפשי הולם ביותר לרחשי ההודיה המקננת בלב בעת חדוה'.⁶⁹ הצעתו להוסיף ברכת 'שהחיינו' כנהוג במועדים אחרים הייתה ייחודית ועוררה דיונים הלכתיים נרחבים.⁷⁰ הרב גורן יישם את גישתו האמורה בבית הכנסת 'קוממיות אברהם' שייסד סמוך לביתו בתל-אביב, ובו נערכו במשך השנים תפילות ודרשות ליום העצמאות בחגיגות רבה בנוכחות קהל רב.⁷¹

-
- 65 הרב שלמה גורן, 'יום העצמאות לאור ההלכה', סיני, חוב' לט (1956), עמ' פא-קד (להלן: גורן, יום העצמאות).
- 66 לגישות השונות כלפי יום העצמאות ומנהגיו ראו, אהרן ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן 1998 (להלן: ארנד, פרקי מחקר). בדבר אמירת 'הלל' בברכה בלילה ראו, גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 419-431. בעניין אמירת 'הלל' בברכה ביום ראו, גורן, יום העצמאות, עמ' פט-עז.
- 67 דבקתו של הרב גורן בעמדתו זו הייתה כה מוחלטת עד שהוא התבטא שיקבל עליו את הגיהנום של מי שחושש לומר 'הלל' בברכה ביום העצמאות מחשש הגיהנום. הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל ב-1968, אר"ג, תיק הרצאות ומפגשים.
- 68 גורן, הרצאה בבית אל. בסיום התפילה בשנת 1949 אף קרא הרב גורן תפילה מיוחדת ליום העצמאות – 'דבר התקומה'. ראו, כ"ץ, הרבנות הראשית ויום העצמאות, עמ' 847. כ"ץ מצייין שהרב הרצוג לא ראה בעין יפה את אמירת הברכה בידי הרב גורן ומחה על כך בפני מועצת הרבנות הראשית.
- 69 שלמה גורן, תורת המועדים, תל-אביב 1964, עמ' 591.
- 70 ראו, רקובר, הלכות, עמ' רלט-רעו.
- 71 ראיון עם יעקב נאמן, שר המשפטים כיום ומקורבו של הרב גורן, 12.12.2009. בשנת 1963 הקים הרב גורן במרכז תל-אביב, סמוך לביתו, את בית הכנסת 'קוממיות אברהם', על שם אביו, ר' אברהם גורונצ'יק. בית הכנסת היה למרכז תורני בהנהגתו, והוא נהג להעביר בו שיעורים בנושאים תורניים מגוונים בפני קהל משתתפים רב.

לאחר מינויו לרב הראשי לישראל בשנת 1972, ביקש הרב גורן לנצל את תפקידו הממלכתי כדי לקבוע את מנהגי היום על פי שיטתו – אמירת 'הלל' בכרכה וברכת 'שהחיינו' כפסק מחייב של מועצת הרבנות הראשית לישראל. הרב גורן ראה בהחלטה זו של מועצת הרבנות הראשית שותפות מעשית מכרעת בתהליך הגאולה. הוא הבהיר שבקביעתה זו תשמש הרבנות הראשית מעין זרוע של המדינה ובכך תעיד המדינה על עצמה כי היא מתאימה לחזון המשיחי שהוגדר בספרי הנבואה בתנ"ך. ואלה דבריו בעניין זה: 'החלטה היסטורית בעלת משמעות עצומה, מעל ומעבר לסדרי יום העצמאות עצמו. היא באה להורות על מהותה של השליחות הרוחנית וההלכתית העליונה שמדינת ישראל ממלאה ובכוחה לקבוע את מקומה של המדינה בהליכי החזון של נביאי ישראל'.⁷² על רקע תפיסתו כי הגדרת המדינה כמממשת את חזון הגאולה אינה ודאית אלא תלויה במידה מרובה במעשיה, הוא ראה חשיבות רבה בכל סממן והצהרה המעידים על התקדמות המדינה במישור הרוחני. בייחוד ראה חשיבות בהצהרה המעידה על תפיסתה העצמית של המדינה כנושאת את החזון משיחי.

ואולם רצונו העז לקבוע את מעמד יום העצמאות על פי תפיסתו נתקלה בהתנגדותו של עמיתו לרבנות הראשית, הרב עובדיה יוסף. הרב יוסף קבע שאין לומר 'הלל' בכרכה ביום העצמאות, משום שנס ההצלה במלחמת העצמאות אירע רק ליושבי ארץ ישראל ולא לכל העם היהודי, ולפיכך אין בסיס הלכתי לקביעה.⁷³ הרב גורן השיב על טענה זו שבתלמוד ואצל הרמב"ם יושבי ארץ ישראל נקראים 'קהל', ואילו יושבי חוץ לארץ אינם נקראים בשם זה, ו'נמצאנו למדים שדינם של יושבי ארץ ישראל כדן כל קהל ישראל והצלתם וגאולתם היא הצלת העם וגאולתו'.⁷⁴ המחלוקת בין השניים בנושא זה הייתה על רקע מחלוקת רחבה יותר שהתגלעה ביניהם כבר בראשית כהונתם המשותפת ברבנות הראשית ונמשכה כל תקופת כהונתם. המחלוקת נבעה בעיקרה מהבדלים ניכרים בזיקתם לעולם הרבנות החרדי. בין הרב גורן לרבנים ולאיש ציבור חרדים שרר ניכור אשר בראשית שנות כהונתו כרב הראשי לישראל אף הוביל לנתק מוחלט. הרב גורן הוחרם בידיהם, בין השאר בעקבות פסיקותיו השנויות במחלוקת בנושאי ממזרים ומעמד אישי, כאמור. בניגוד לכך נהנה הרב יוסף מתמיכתם ומעידודם של רבנים חרדים בולטים בבחירתו לרבנות הראשית ובשנות כהונתו. המחלוקת בין השניים גרמה לאי שיתוף פעולה ביניהם בעניינים הנוגעים לרבנות הראשית ופגעה בכהונתם.⁷⁵

72 שלמה גורן, 'אמירת הלל בכרכה ביום העצמאות', הצפה, 24.4.1974, עמ' 3.

73 עובדיה יוסף, יביע אומר, ירושלים 2002, כרך ו, סימן מא. על השקפתו הציונית המורכבת של הרב יוסף ראו, בנימין לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל-אביב 2005 (להלן: לאו, ממרן עד מרן), עמ' 166-167; אריאל פיקאר, משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת תרבות, רמת-גן 2007, עמ' 149-155.

74 גורן, תורת המועדים, עמ' 624-626.

75 למערכת היחסים בין הרבנים ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 56-60.

התנגדותו הנחרצת של הרב יוסף לאמירת 'הלל' בברכה והיסוסם של כמה מחברי המועצה לשנות את עמדת הרבנים הראשיים הקודמים, שעל פיה יש לומר 'הלל' ללא ברכה, עלולים היו לשבש את תכניתו של הרב גורן בנושא זה, אך הוא נאבק על דעתו בעקשנות. בשנה הראשונה לכהונתו ויתר ונמנע מלהביא את הסוגיה להחלטת מועצת הרבנות בשל ניסיונותיו להשיב את הרב יוסף לשיבות מועצת הרבנות שמהן נעדר.⁷⁶ אולם משחדל הרב יוסף להגיע לשיבות המועצה, הביא הרב גורן את ההצעה להחלטה וביקש לשכנע את חברי המועצה להכריע בעדה. כאשר נוכח שהדעות בעניין זה חלוקות בקרב חברי המועצה התבטא כי 'זה ענין עקרוני, זה אצלי כל החיים'. הוא הבהיר שאם המועצה לא תחייב לומר 'הלל' בברכה, פירושו של דבר שיום העצמאות לא הוכר על ידי סמכות דתית, כיוון ש'הוספת "לכה דודי" [פיוט שנאמר בתפילת "קבלת שבת"] וכמה מזמורי תהילים' אין בה די.⁷⁷ לאחר היסוסים כבדים קיבלה מועצת הרבנות הראשית את עמדתו ברוב דחוק וקבעה שיש לומר 'הלל' בברכה הן בתפילת הלילה (ערבית) והן בתפילת היום (שחרית). תחילה הוחלט שתוקף החלטה יהיה לשנה אחת בלבד;⁷⁸ בישיבה נוספת הוחלט שהחלטה תחול גם בשנים הבאות.⁷⁹ בהתאם להחלטה זו נדפסו לקראת שנת 1974 ושנת 1975 לוחות שנה מטעם הרבנות הראשית, ובהם נכתב שיש להוסיף לתפילות ברכת 'שהחיינו' ו'הלל' שלם בברכה. הפרסום עורר את התנגדותו של הרב יוסף,⁸⁰ ולפיכך בשנים 1976-1977 צוינה הסתייגותו של הרב יוסף, שקבע כי יש לומר 'הלל' ללא ברכה ואין לברך ברכת 'שהחיינו'. בשנים לאחר מכן, בעקבות התקרבות מסוימת בין הרבנים, הושגה פשרה: בין שנת 1978 ועד סיום כהונתם של השניים בשנת 1982 פורסם שהקביעה שיש לומר ברכת 'שהחיינו' ו'הלל' בברכה היא על דעת הרב גורן וחברי מועצת הרבנות הראשית בלבד, וכי דעת הרב יוסף היא לומר 'הלל' ללא ברכה, ואין לברך ברכת 'שהחיינו'.

המאבק החרף בין הרבנים הראשיים על אופיו של יום העצמאות משקף את התעצמות השפעתה של ההנהגה החרדית מעבר לגבולות הציבור החרדי. הביטוי לתמורה זו היה בהקמת מפלגת ש"ס כמפלגת אחות למפלגות החרדיות בשנת 1982. הרב גורן ביקש ככל

76 מנחם ברש, 'הרב גורן ויתר ליוסף בעניין "הלל" ביום העצמאות', ידיעות אחרונות, 24.1.1973, עמ' 4.
77 הרב גורן התייחס לנוסח תפילה מיוחד ליום העצמאות שגובש בידי הרבנות הראשית בראשית ימי המדינה, הכולל בעיקר מזמורי תהלים ופיוטים. פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ה ניסן תשל"ד (17.4.1974), אר"ג, תיק פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית.

78 שם. ההחלטה נתקבלה ברוב של חמישה נגד ארבעה.
79 סיכום ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ג' אלול תשל"ד (21.8.1974), מאורות, ביטאון הרבנות הראשית לישראל, ירושלים 1980, חוב' 1, עמ' 130. לאו מציין שהרב גורן קבע את סדרי התפילה בעצמו ללא החלטה מסודרת של מועצת הרבנות הראשית. לאו, ממרן עד מרן, עמ' 164-165. אולם עיון בפרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית מתקופה זו מעלה שהרב יוסף נעדר בשיטתיות מדיוני המועצה, ובכלל זה מהדיונים שעסקו בסדרי התפילה ביום העצמאות, וכי המועצה נאלצה לקיים דיון בהיעדרו, ואכן קיימה דיון מסודר ומפורט בסוגיה זו.

80 מנחם ברש, 'האם לומר "הלל" עם ברכה ביום העצמאות עד ביאת גואל צדקנו?', ידיעות אחרונות, 6.9.1974, עמ' 9.

הרב עובדיה יוסף והרב שלמה גורן מגיעים לטקס מינויו של הרב יוסף לרב הראשי הספרדי
הראשון לציון, 26.3.1974
צלם: יעקב סער. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

הנראה לאזן את כוחה הפוליטי העולה של ההנהגה החרדית ולהציב לה אלטרנטיבה ציונית ברורה ומובהקת. זו גם הסיבה, ככל הנראה, להתקרבותו להנהגה הפוליטית של המפד"ל ולרבנים ציונים.⁸¹ בעת מאבקיו של הרב גורן בנושא זה, כמו גם בנושאים אחרים, עמד לימינו הרב צבי יהודה קוק, מנהיגה הרוחני הבולט של הציונות הדתית. לשאלת תלמידיו, אשר תמחו על עמדת הרב גורן בעניין תפילות יום העצמאות השונה מעמדת הרבנים הראשיים שקדמו לו, קבע הרב קוק שיש לסמוך על פסיקותיו של הרב גורן בענייני ציבור, ובהם גם בעניין אמירת 'הלל' בברכה ביום העצמאות.⁸²

למרות התנגדותו של הרב יוסף זכתה קביעת מועצת הרבנות הראשית להצלחה מסוימת. קהילות בארץ ובחול קיבלו את הכרעתה ופרסמו סידורים מיוחדים ליום העצמאות, ובהם 'הלל' שלם בברכה וברכת 'שהחינו'.⁸³ אולם בעקבות המחלוקת בין הרבנים הראשיים

81 על יחסיו של הרב גורן עם רבנים ומנהיגים ציונים במשך השנים ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 171-180.

82 הרב צבי יהודה הכהן קוק, 'שאלות ותשובות', תחומין, חוב' יג, 1992, עמ' 191: 'ההלכה ברורה ומוחלטת כפסק ההלכה של הגה"צ מהר"ש גורן שליט"א'.

83 למשל הקיבוץ הדתי, אשר החלטת המועצה עיגנה את אשר היה נהוג בו גם קודם לכן. ראו, מישלוב, בעין הסערה, עמ' 174. ראו, סדר התפילות ליום העצמאות ויום ירושלים לפי הוראת הרבנות הראשית לישראל, הישיבה דפלטבוש, ברוקלין, ניו יורק 1976. בראש הסידור נדפס מכתבו של הרב גורן לישיבה, כ"ח תמוז תשל"ה (7.7.1975): 'שמחתי ונהנתי על שקבלתם עליכם את הוראת הרבנות הראשית לישראל שקבעה לומר בליל חג העצמאות וביומו הלל וברכה בשם ומלכות [...] וכן לברך ברכת שהחינו בליל חג העצמאות'. הרב גורן תמך לאחר מכן ביוזמות נוספות להוצאת סידורים

בסוגיה זו התעוררו מחלוקות בכמה קהילות כיצד לנהוג. כך לדוגמה הונחה לפתחו של הרב גורן שאלה שהתעוררה בכפר סבא בעקבות סירוב רב העיר לומר 'הלל' בברכה ביום העצמאות בטענה שהרבנות הראשית עצמה נחלקת בעניין זה.⁸⁴ הרב גורן השיב שמועצת הרבנות הראשית החליטה בדעת רוב שיש לומר 'הלל' בברכה, ועל רב העיר הממונה מטעמה לקבל את הכרעתה. הוא הדגיש שכפירה בהוראתו זו עלולה ליצור אנדרלמוסיה והבהיר שאיש פרטי רשאי לנהוג על פי שיקול דעתו, אך משקיבל עליו משרה ציבורית עליו לקבל את דעת הממונים עליו, ובמקרה זה – מועצת הרבנות הראשית. לאחר פרישתם של הרב גורן והרב יוסף מכהונתם החזירו הרבנים הראשיים הנבחרים, הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו, את ההחלטה למקורה וקבעו כי יש לומר 'הלל' ללא ברכה והשמיטו את ברכת 'שהחינו'.

במשך השנים פסק הרב גורן בעניינים נוספים שעמדו במחלוקת בעניין יום העצמאות ומעמדו ההלכתי.⁸⁵ בין השאר, בעת היותו הרב הראשי לצה"ל עיגן בפקודות המטכ"ל את היתר לחיילים להתגלח ביום זה אף על פי שהוא חל בימי ספירת העומר בין פסח לשבועות, אשר בהם חל איסור להתגלח. לטענתו הוא פסק כך לאחר שהתייעץ עם הרב צבי-פסח פרנק, רבה של ירושלים באותם ימים, אשר אמר לו שלא רק לחיילים מותר אלא גם לשאר שומרי המצוות.⁸⁶ על סמך פסיקתו זו של הרב פרנק פסקה אף מועצת הרבנות הראשית בנושאותו של הרב גורן שמותר להתגלח ביום העצמאות.⁸⁷

נוסף על קביעת הלכות המגדירות את יום העצמאות כמועד, חיבר הרב גורן בשנת 1978 'הגדה של יום העצמאות' במלאת שלושים שנה למדינה, כדי 'לתת לחג העצמאות מימד רוחני-לאומי ולשבצו בהליכי חזון הגאולה של העם היהודי, וברציפות ההיסטורית שלו,

מיוחדים ליום העצמאות וכתב מכתב הסכמה חם לסידור יום העצמאות שיצא בשנת 1991. ראו, הרב אורי שרקי, סידור בית המלוכה, ירושלים 1991.

84 מכתב הרב גורן לזאב גלר, ראש עיריית כפר סבא, 31.10.1974, אר"ג, התכתבויות עם ראשי עיריות ומועצות מקומיות.

85 כך לדוגמה קבע הרב גורן כי ביום העצמאות החל בשבת ושבתחילה נדחה ליום א' (ו' באייר) על פי חוק המדינה יש לקיים את סדרי התפילה המיוחדים ליום העצמאות בשבת ולדחות ליום א' את הסעודה החגיגית ושאר מנהגי החג הכרוכים בחילול שבת. שלמה גורן, 'יום העצמאות שחל בשבת', שנה בשנה, 1972, עמ' 135-142. בשנה אחרת הוחלט להקדים את יום העצמאות החל בשבת ליום חמישי (ג' באייר), והרב גורן נוכח שאי אפשר להפריד בין החגיגות ברחבי המדינה לתפילות בבתי הכנסת. לפיכך קבעה מועצת הרבנות הראשית בנושאותו שכל הנהוג ביום העצמאות, ובכלל זה ברכת 'שהחינו', 'הלל' ושאר תפילות היום, יוקדם אף הוא ליום חמישי. פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ה ניסן תשל"ז (13.4.1977), א"מ, גל 43552/4. ברם הרב גורן, משפחתו וקהילת בית הכנסת 'קוממיות אברהם' שייסד הוסיפו לומר 'הלל' בברכה בתאריך הכרות המדינה בה' באייר גם כאשר חל בשבת. ראיון עם עו"ד אברהם (רמי) גורן, בנו של הרב גורן, 4.11.2010.

86 על פי הקלטות שהקליט הרב גורן את עצמו לקראת כתיבת אוטוביוגרפיה בשנת 1994, שנת חייו האחרונה, ואשר תמלילים הועבר לידו על ידי בני משפחתו; ארנד, פרקי מחקר, עמ' 23.

87 מכתב יחיאל וינברג, מזכיר הרב גורן, למעריב, 8.6.1976, אר"ג, שונות. על דעות פוסקים בסוגיה זו ראו, רקובר, הלכות, עמ' שלא-שמ.

ומטרתה המעשית לקבוע מסגרת משפחתית אחידה לחג העצמאות.⁸⁸ סדר ההגדה כלל ברכת 'שהחיינו', שתיית כוסות יין, הדלקת נרות במנורה, אכילת פירות משבעת המינים, הנפת דגל ישראל, קריאת פרקי הבטחת הארץ בתורה, סיפור 'מאורעות הגבורה של מדינת ישראל וניסי ה' שהביאו לשחרור הארץ ולתקומת העם והמדינה' וקטעי שירה.⁸⁹ היוזמה לא הגיעה לכדי פרסום בארץ, אך על פיה פרסמה באותה שנה המועצה המייעצת הרבנית של המגבית היהודית המאוחדת (UJA) בארצות הברית הגדה של יום העצמאות. הרב גורן הקדים למהדורה האנגלית הקדמה משלו.

הספקות שהתעוררו ברב גורן לקראת סוף ימיו בנוגע למשיחיותה של המדינה על רקע התנגדותו להסכם אוסלו ואכזבתו מסיום כהונתו כרב הראשי לישראל, מצאו את ביטויים גם בנוגע למעמד יום העצמאות. לקראת יום העצמאות בשנת 1994, כחצי שנה לפני פטירתו, הוא השתתף בפגישת רבנים בחברון ודן עמם אם להוסיף ולחגוג את יום העצמאות.⁹⁰ בפגישה זו, שהשתתפו בה הרבנים המקומיים, הוכרע שלמרות הקושי יש להמשיך ולחגוג את יום העצמאות בתקווה ש'גזירות הממשלה יעברו מהעולם'.⁹¹

למרות הערך הדתי שהעניק למלחמת ששת הימים, קבע הרב גורן שאין לומר 'הלל' בברכה ביום הממלכתי שנקבע לציון שחרור ירושלים, בניגוד לקביעתו בעניין יום העצמאות. הוא נימק זאת בכך שלמרות הניצחון הגדול וההישג הרוחני, לשיטתו, שהיו במלחמת ששת הימים, עם ישראל לא היה נתון בסכנת השמדה פיזית כפי שהיה במלחמת השחרור, ומכאן שלא היה נס פיזי של 'הצלה מחיים למוות', שהוא המאפשר את הקביעה ההלכתית של ברכה על ה'הלל'.⁹² הוא עצמו אמר 'הלל' בברכה רק בעת שהגיע לראשונה לכותל בעת המלחמה. דעתו בעניין זה הייתה שונה מדעת הרבנים הראשיים באותה עת, הרב אונטרמן והרב ניסים, אשר קבעו שיש לומר 'הלל' בברכה בתפילת שחרית של יום ירושלים.⁹³ ייתכן

88 הקדמה להגדה, אר"ג, ללא תיק. לסקירה על אודות הגדת הרב גורן והגדות נוספות ליום העצמאות ראו באתר **עוז ושלום**, אסא כשר, 'בין הגדה של פסח להגדה של יום העצמאות', www.netivot-shalom.org.il/parshheb/tazria9.php. נדלה ב־6.7.2011.

89 ביטוי דתי נוסף לעמדתו הלאומית של הרב גורן ניתן בתמיכתו בהוספת כוס חמישית לליל הסדר כנגד הפסוק 'הבאתי אתכם אל הארץ'. הוא סבר שיש להחזיר כוס זו אשר בטלה עם גלות ישראל: 'בעת עם שחרורה המחודש של ארץ ישראל וקבוץ הגלויות לארצנו הקדושה, מן הדין להחזיר עטרת הכוס החמישית ליושנה [...] ולומר עליו הלל הגדול'. 'הקדמת הגדת הכוס החמישית', אר"ג, 23.4.1979, תיק הסכמות ומכתבי המלצה; שלמה גורן, 'הכוס החמישית', **תורת השבת והמועד**, עמ' 145-151.

90 לעמדתו של הרב גורן בנוגע להחלטות הממשלה הכרוכות בהסכם אוסלו שנחתם עם הפלסטינים ראו, מישלוב, **בעין הסערה**, עמ' 109-110.

91 רב אלבוים, 'הרב גורן על הרב הצבאי: הוא חיב מיתה', **ידיעות אחרונות**, 13.4.1994, עמ' 2. בפני תלמידי ישיבת בית אל הבהיר הרב גורן שבשנה זו לראשונה היו לו התלבטויות קשות אם לומר 'הלל' בברכה וברכת 'שהחיינו'. גורן, **הרצאה בבית אל**.

92 כך השיב הרב גורן לשאלה שהופנתה אליו בעניין זה. מכתב הרב גורן להנהלת בני עקיבא בצפון אמריקה, 11.4.1975, אר"ג, תיק שאלות בהלכה.

93 הודעה לעיתונות מטעם הרבנות הראשית, כ"ד אייר תשל"ב (8.5.1972), א"מ, גל 444/7. לעמדת

שגם בקביעתו זו יש כדי להעיד על האכזבה שנחל בגין התהליכים שהתחוללו בחברה הישראלית לאחר מלחמת ששת הימים. אלה העידו כי התקוות שתלה במלחמה ובתוצאותיה לא נשאו פרי. עם זאת, בעת שהתמנה לרב הראשי לישראל לא שינתה מועצת הרבנות הראשית בראשותו מהחלטות המועצה שקדמה לה, והורתה להמשיך ולומר 'הלל' שלם בברכה בתפילת שחרית של יום ירושלים.⁹⁴

ז. סיכום

עמדתו הלאומית של הרב גורן ידעה תמורות במשך השנים. בראשית ימיה של המדינה, בעת שכיהן כרב הראשי לצה"ל, הוא הגדיר את מעמדה מעמד ביניים שבין תקופת הגלות לימות המשיח, וסבר שרק אם תמלא המדינה את ייעודיה הדתיים היא תעיד על עצמה כי היא מממשת את חזון הנביאים. הוא לא הגדיר את תקומת המדינה כ'אתחלתא דגאולא' ונמנע מלקבוע כי תהליך הקמתה הוא אל חזור. הגדרה זו מילאה אותו בתחושת שליחות ומוטיבציה והוא רתם את כוחו ונטל חלק מכריע ומשפיע בעיצוב דמותו של צה"ל כגוף ממלכתי המתנהל על פי כללי ההלכה. הוא סבר כי זו הדרך לקדם את המדינה למימוש תפקידיה הרוחניים, וכי רבים הסיכויים שבדרך זו אכן קרוב היום להגדרתה של המדינה כמממשת את החזון המשיחי. הרב גורן ראה במלחמת ששת הימים וכיבוש המקומות הקדושים הוכחה לכך שהמדינה ממלאת את ייעודיה הרוחניים, ולפיכך קבע שהתקופה מוגדרת 'אתחלתא דגאולא' שלא תבטל. הוא ציפה שלאחר המלחמה תהיה חזרה בתשובה המונית והשפעה משמעותית של הדת על מערכות השלטון. עם השנים נכזבה תוחלתו, שכן התמורות שלהן ציפה התמהמהו מלהגיע. אכזבתו העמיקה כאשר נוכח שכרב הראשי לישראל הוא נתקל במכשולים בניסיונותיו לעצב את הרבנות הראשית כגוף דתי המשפיע על אופיה של המדינה ועל מערכתה. הוא סבר כי לאחר מלחמת יום הכיפורים חלה התדרדרות רוחנית, חברתית ולאומית בחברה בישראל ובאופי ההנהגה.

כל עוד כיהן כרב הראשי לישראל נמנע מלתת פומבי באופן חריף לתחושותיו אלה, אך לאחר פרישתו מכהונתו נתן להן ביטוי נרחב. תחושתו התחדדה בעקבות הסכמי אוסלו אשר נחתמו לקראת סוף ימיו ואשר ביטאו את נכונות ההנהגה הישראלית להתנער מכיבושי

94 הרבנות הראשית בעניין לאורך השנים ראו, כ"ץ, הרבנות הראשית ויום ירושלים, עמ' 970-992. מועצת הרבנות הראשית, 'הודעה לעיתונות', הצפה, 6.5.1975, עמ' 1. כ"ץ טוען שכאשר התמנה הרב גורן לרב ראשי הוא החל לומר 'הלל' בברכה ביום זה כדי שלא לחלוק על קודמיו. כ"ץ, הרבנות הראשית ויום ירושלים, עמ' 984, הערה 40. אחר כך הוסיפה מועצת הרבנות הראשית בראשותו של הרב גורן אמירת 'הלל' לא שלם וללא ברכה בערב. מועצת הרבנות הראשית, 'הודעה לעיתונות', הצפה, 19.5.1982, עמ' 1. בנוגע ליום ירושלים החל בערב שבת קבע הרב גורן בשנת 1975 שיש להקדים את החגיגות ליום חמישי כדי למנוע חילול שבת המוני, אך את התפילות המיוחדות, בכללן 'הלל', יש להשאיר על כנן ביום שישי. מכתב הרב גורן ליוסף גולדשמידט, סגן ראש עיריית ירושלים, 26.1.1975, אר"ג, תיק תשובות בהלכה; פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ו אייר תשל"ו (26.5.1976), א"מ, גל 43551/5.

מלחמת ששת הימים. בימים אלה, שבהם הודר מהשפעה ציבורית, שב והביע ספקות בדבר קדושתה של המדינה ופקפק בכך שהיא מממשת את החזון המשיחי של הנביאים. בכך שב הרב גורן לעמדתו הראשונית שהובעה בראשית ימיו כרב הראשי לצה"ל, אולם בהבדל ניכר. אם בראשית פעילותו הציבורית מילאה אותו תפיסה זו במרץ וברצון לפעול ולשנות, הרי שבסוף ימיו היא הובילה אותו לייאוש מהמדינה ומהנהגתה.

עמדותיו המשתנות של הרב גורן במשך השנים משקפות בבהירות את המהפכים החברתיים והתרבותיים שהתחוללו בקרב הציבור בישראל בכלל ובציבור הדתי-לאומי בפרט בשנות קיומה של המדינה. השנים הראשונות הוקדשו לכנייה ולהתבססות פיזית ובתקופה זו בלטו פחות המתחים האידאולוגיים בחברה הישראלית הרב תרבותית. כך, אף על פי שהרב גורן מיקם את עצמו באופן ברור כתומך במדינה וכשותף לעיצובה לא הביא הדבר לנתק מוחלט בינו לבין ההנהגה החרדית. מנגד, הגדרתו הייחודית למעמדה של המדינה אשר הייתה שונה מזו של רבנים ושל מנהיגים דתיים ציונים אחרים, לא עוררה כלפיו מחלוקות ותרעומות מצד אלה, גם אם לא תרמה לקרבה יתרה בינו לבנים. באווירה זו נהנה הרב גורן מטווח פעולה רחב למדי גם כאשר פסק פסיקות מרחיקות לכת לצורך מתן אפשרות להתנהלות שוטפת של הצבא.

מלחמת ששת הימים והאופוריה ששטפה את הציבור בישראל בעקבותיה, הובילו לתקוות משיחיות וחזקו את ביטחונו העצמי של הציבור הדתי-לאומי כמי שטען מלכתחילה כי המדינה צועדת לקראת מימוש החזון המשיחי. המלחמה נתפסה כנס מובהק והישגיה תאמו את שאיפותיו של חלקים ניכרים בציבור להרחבת גבולות המדינה אל עבר גבולות 'ארץ ישראל השלמה' התנ"כיים. קביעותיו של הרב גורן בדבר משיחיותה של המדינה ביטאו ואף עיצבו תחושות שקננו בלב רבים בציבור הדתי בפרט ובציבור הישראלי בכלל. השנים הבאות, ובייחוד מלחמת יום הכיפורים ותוצאותיה הקשות, ניפצו את השאננות, כרסמו בחוסנה של החברה הישראלית וליבו מחלוקות. הן העמידו סימני שאלה על מהות ערכיו של הציבור בישראל ועל המוכנות להקריב עבורם. בשנים אלה התברר כי אף בחלוף זמן רב מהקמת המדינה נותרה להנהגה הדתית השפעה מזערית על ההנהגה המדינית, והמתחים התרבותיים מתחדדים והולכים. ביטוי חריף לכך היה המאבק בין הרב גורן להנהגה החרדית בעת כהונתו כרב הראשי לישראל ומיעוט הצלחתו למלא את תפקידו זה באופן משמעותי. הסכם אוסלו היה פועל יוצא של שאיפת החברה הישראלית לשלום ולרגיעה, והוביל למשבר בקרב חלקים בציבור הדתי-לאומי ביחס לתפיסת מדינת ישראל כמממשת את הגאולה. אמנם רבנים ומנהיגים בקרב ציבור זה הוסיפו לאחוז בעמדה כי הגאולה כבר החלה והיא מתקדמת באופן ודאי. עם זאת, דומה כי הרב גורן ביטא בחריפות את מה שחשו בלבם חלקים רחבים בקרב ציבור זה, כי התנהלות הנהגת המדינה בניגוד לעמדותיהם הדתיות והלאומיות, הפגיעה בחוסנה של החברה בישראל, ריבוי השסעים ודחיקת רגליה של הציונות הדתית ועמדותיה, מעמידים בספק את עצם הגשמת החזון המשיחי.